

Українські звуки і та и: дві фонеми чи одна?

Ю.О.Карпенко

Українське мовознавство в своєму розвитку знає цілу плеяду блискучих, прекрасних фонетистів, але практично не знає, на жаль, фонологів такого рівня. Це, власне, є головною причиною того, що в українській фонології ще від часів Олени Курило закоренилися засади Ленінградської фонологічної школи (ЛФШ). Ця школа явно найближча для фонетиста, бо вважає різні звуки різними фонемами. Скажімо, у рос. [гот] - [годы] маємо фонему [т] і [д], бо так вимовляється. Але фактично не береться до уваги, що ці дві “фонеми” виконують однакову функцію, виділяючи корінь год- і знаходячись у типовому позиційному чергуванні: дзвінкі приголосні в російській мові в кінці слова оглушуються. Саме функцію і позицію, а не звучання, кладе в основу виділення фонем Московська фонологічна школа (МФШ), яка незрівнянно краще — саме у фонологічному, а не фонетичному ключі — розв’язує питання про фонему.

Однак звуки української мови і та и у своїй вимові є виразно різними, що з погляду ЛФШ є достатньою підставою для їх кваліфікації як окремих фонем. Так справа й подається в усіх вузівських підручниках та практично всіх фонологічних інтерпретаціях українських звуків. Між тим звуки і та и перебувають у типових стосунках додаткової дистрибуції, тобто залежать від позиції: і стоїть після м’яких чи напівм’яких приголосних, а и — після твердих приголосних: *дім - дим, ліс - лис, нірка - нирка, рів - рив, також бік - бик, віти - вити, піє - пив, мір - мир, кішка - кишка, гірка - гирка, хіть - хить* (вигук), *лі<?.жг(іменник) - межі(пріііитннк)*, пор. ще форми прикметника в називному відмінкові однини чоловічого роду та давальному відмінкові однини жіночого роду: *дужий - дужій, ініий - іній, овечий - овечій, приїжджий - приїжджій* тощо. Уже цих прикладів по суті досить, щоб визнати, з точки зору МФШ, звуки і та и алофонами однієї фонемі. Але спробуємо розглянути справу докладніше й глибше.

Добре відомо, що звуки і та и, будучи, безперечно, різними, артикуляційно та акустично досить близькі один до одного. Артикуляційна класифікація голосного и завдає фонетистам багато клопоту. Ще сорок років тому його розглядали як звук, що “належить артикуляційно до проміжного звукового типу передньо-середнього творення високо-середнього піднесення” і вміщували не в якійсь класифікаційній клітині, а на перехресті високого та середнього піднесення і переднього та середнього рядів [5:140;3:160, та ін.]. Уперше експериментально встановила приналежність звука и до переднього ряду, хоч і “дещо більш відсуненого назад, ніж українське [і]” Т.О.Бровченко в. 1954 р. [1:30], а більш розгорнуто обґрунтувала цю інтерпретацію в 1969 р. Н.І.Тоцька[7:63- 64], яка уточнила й піднесення цього голосного, визначивши його як високе: “є всі підстави вважати [и] голосним переднього ряду, високого (обниженого) підняття” [7:64]. Цей висновок знайшов своє відображення в серії фонетичних

описів української мови, де обидва голосні, і та и, вміщено в одній клітині — переднього ряду, високого піднесення [2:103;9:54-55, та ін.].

Однак сама Н.І.Тоцька, основний автор цієї зміни поглядів на голосний и, пішла у своєму аналізі далі. Оскільки и є, порівняно з і, голосним обниженим, дослідниця виділила для нього окреме, вже четверте піднесення, назвавши його високо-середнім, що й відбито в новому підручнику, фонетичні розділи якого належать Н.І.Тоцькій [8:24]. Таке класифікаційне розв'язання фактично є поверненням до наведеного вище формулювання М.Ф.Наконечного 1951 р. і видається неприйнятним з двох причин.

По-перше, у ненаголошеній позиції звук и стає ще більш обниженим, а ненаголошене е, навпаки, дещо підвищує своє піднесення. Тонке вухо фонетистів й експериментально-фонетичні дослідження виявляють тут певні відмінності: 'повний збіг цих двох звуків буває на палатограмі лише в поодиноких випадках' [7:120]. Але згадаймо, які помилки в написанні голосних найчисленніші? Поплутання ненаголошених и та е! Носії чистої української мови, які не набули належної орфографічної підготовки, залюбки пишуть *виселий, сило, белина, седіти* тощо. Варіативність типу *корегувати й коригувати* може ставати навіть орфографічною нормою. Це — доказ того, що ненаголошені и та е, навіть якщо вони фонетично не зовсім збігаються, фонологічно тим не менш нейтралізуються, тобто у ненаголошених звуках и та е різні фонемі <i>и</i> та <e> перестають розрізнятися. Ця обставина засвідчує вагомість для української фонетичної (і фонологічної) системи ненаголошених и та е, а отже, й необхідність їх усталення в загальній класифікації голосних. І, якщо бути послідовним, виділення окремого піднесення для звука и під наголосом майже автоматично вимагає визнання ще одного, вже п'ятого, піднесення для ненаголошених и та е ('середньо-високе підняття' чи як?). Недоцільність і навіть більше — неприйнятність такого подрібнення піднесення українських голосних примушує викреслити з класифікаційної таблиці також і високо-середнє підняття й залишити і та и в одній класифікаційній клітині.

По-друге, виокремлення високо-середнього піднесення подвоєє кількість неопозитивних піднесень у системі українського вокалізму, що послаблює стрункість системи, а тому й не вписується до неї. Без цього піднесення українські голосні шикуються таким чином, що два верхніх піднесення є опозитивними, включаючи до свого складу протиставлювані звуки: у високому піднесенні з одного боку — і та и, а з другого — у; у середньому піднесенні е - о.

І тільки низьке піднесення залишається неопозитивним (містить лише один голосний заднього ряду а), що зрештою пояснюється історично. Тому доцільно залишити і та и в одній класифікаційній клітині, йдучи за Н.І.Тоцькою 1969 р. і відхиляючи позицію Н.І.Тоцької 1993 р. І зазначена 'одноклітинність' і та и акцентує їх артикуляційну близькість. Ця близькість добре помітна і з акустичного погляду. За виробленими сучасною акустикою параметрами, істотними для українських голосних звуків, обидва голосні, і та и, є вокальними, неконсонантними, дифузними, небемольними, з високою тональністю. Різниця полягає лише в тому, що звук і є дізним, а звук и — недізним. Проаналізуємо що розбіжність.

Дізними є всі м'які та напівм'які приголосні, а з голосних — лише і. Акустично це — підвищення звука, у його спектрограмі — підвищення другої форманти. Артикуляційно дізність досягається зменшенням ротового резонатора (палаталізація) і, навпаки, деяким розширенням глотки. Залежно від позиції після м'якого чи напівм'якого приголосного дізним стають усі голосні, причому їх дізна, тобто просунена вперед і вгору, вимова справедливо кваліфікується як різновид звука і, відповідно, варіація фонемі. Наприклад, у словах *сядь, лють, льоля*, так само *ляк, люд, льон* голосні а, у, о є дізними. Тому-то розрізнення звуків і та и як дізного й недізного не є підставою для того,

ФОНЕМА • РНОБЕМА

щоб вважати їх різними фонемами. Навпаки, тут якраз маємо говорити про одну фонему: дієзність і та недієзність і зумовлена позиційно — так само, як і при функціонуванні інших голосних. Власне, різниця голосних у словах *дім* - *дим* приблизно така ж, як й у словах *лук* - *люк*. А ми ж не говоримо, що голосні [у] та [-у] є різними фонемами!

Якщо точніше, між [і] та [и] з одного боку й [у] та [-у] з іншого є характерна відмінність. Звук [і], можна сказати, є дієзним наскрізь — протягом всього свого творення, а звук [у] має дієзний початок і недієзний кінець. Це залежить як від артикуляційних особливостей цих звуків і, відповідно, їх місця в артикуляційній класифікації за рядами та піднесеннями, так і від їх функціональних особливостей. Звук [і] фактично призначений для обслуговування, закріплення м'якості (чи напівм'якості). У формулюванні Л.І.Прокопової ця особливість звука [і] характеризується так: “Під час артикуляції палаталізованих приголосних язик займає положення, при якому вимовляється голосний [і], тому всі палаталізовані приголосні мають на слух забарвлення на [і]” [7:178]. Так само, додамо, всі тверді приголосні мають на слух забарвлення на [и]. Коли викладач вимагає від студента вимовляти звуки, а не букви, той перестає говорити бе, ве, ге й починає говорити би, ви, ш-Невеличкий призвук і чується навіть при найкоректнішому вимовлянні окремого твердого приголосного: [б^и], [в^и], [г^{и*}]. Ми фактично приходимо до того, що і та и не просто стоять, відповідно, після м'якого (чи напівм'якого) та твердого приголосного, а й спеціально націлені вокалічною системою на само таку позицію.

Загалом кореляція українських приголосних звуків за твердістю - м'якістю здійснюється передусім у трьох позиціях: 1) у кінці слова; 2) перед голосними заднього ряду; 3) перед голосними переднього ряду. При цьому остання позиція проявляється на той спосіб, що м'які та напівм'які звуки виступають перед і, а тверді — перед и. Дана кореляція практично не виступає перед е, де приголосні в українській мові зберегли свою стародавню твердість. Лише в поодиноких випадках тут розвинулася морфологічно зумовлена вторинна м'якість (*синє, життєдайний* тощо), а мінімальна пара *орле* (ключний відмінок) - *орле* (йотований прикметник у середньому роді) належить до унікальних.

Відповідно до зазначених трьох позицій м'які та напівм'які приголосні розподіляються на такі три групи: 1) вісім м'яких приголосних, які варто назвати “класичними”, а саме д', т', н', л', з', с', ц', дз', можуть займати всі три позиції, пор.: *мідь, дяк, дід; цвітть, тяти, тик; гудзь, дзьоб, гедзі* (називний множини) тощо; 2) приголосний р' та напівм'які губні займають лише другу та третю позиції, пор.: *ряст, рік; бюст, бік; дзвяк, вік; мавпячий, пік; тьмянний, міра-, фюзеляж, фізика*, також мінімальні пари *сват - свят, реву - реву, бурка - бюрка-*, 3) напівм'які шиплячі та задньоязикові й глотковий фактично займають лише третю позицію, пор. наведені вище мінімальні пари типу *кішка - кишка*, також різні форми того ж слова, наприклад *кажи - кажіть, біжи - біжіть, суши - сушіть* та ін. Ця група приголосних може з'являтися і в другій позиції, але трапляється це спорадично, у порівняно невеликому обсязі і за відсутності мінімальних пар з опозицією твердих та напівм'яких приголосних, пор. орудний відмінок *фальшо, жовчю, харчю, нехворощю*, а також у випадках подовження приголосних: *затишиша, збіжжя, гілляччя*, у запозиченнях: *кювет, кюре, гюйс, гюур*. Випадків ужитку в цій позиції задньоязикових Г', х' та шиплячого дж' я зовсім не виявив (якщо не брати до уваги запозичених власних назв).

Можна висновувати, що позиція перед і останній притулок напівм'яких приголосних в українській мові. Як відомо, українська мова зазнала істотного (проте — не повного, як це відбулося з шиплячими **ж** та **ні** в російській мові) ствердіння шиплячих, губних та р. І в літературній мові (та в багатьох діалектах) м'якість як розрізнювальну ознаку цих приголосних, хай хоч у вигляді

напівм'якості, врятувала від зникнення передусім позиція перед **і**. Водночас задньоязикові **к**, **х** та глотковий **г**, що майже повністю зберегли свою давню природну твердість, найчастіше стають напівм'якими також у позиції перед **і**. Це, зрештою, стосується й запозиченого задньоязикового проривного звука **г**. Отже, позиція перед **і** — не лише така, де м'якість найліпше зберігається, а й така, де м'якість передусім з'являється.

Оскільки в українській мові перед **и** регулярно стоять тверді приголосні звуки, а перед **і** не менш регулярно — м'які (чи напівм'які) звуки, з цього однозначно випливає, що смислорозрізнавальну роль у таких звукосполученнях виконують саме приголосні звуки, а наявність голосного **і** чи **и** зумовлюється якістю попереднього приголосного **й**, отже, смислорозрізнавальну функцію не виконує. Інакше кажучи, у парах *дим* - *дім*, *дива* (родовий однини) - *діва*, *день* (родовий множини) - *дінь* (вигук), *дир* (вигук) - *дір* (родовий множини) слова розрізняються опозицією твердого та м'якого приголосного, а не опозицією голосних **і** та **и**. Тобто й різними фонемами в цьому випадкові є приголосні **д** - **д'**, а не голосні **и** - **і**, що становлять різновиди, позиційні варіації одної фонему. Пор. міркування Л.Е.Калнинь про функціональне отождоження голосних **і** та **и** у південно-східних говорах української мови (тобто **і** в літературній мові), де ці голосні “стали функціонувати як варіанти голосної фонему переднього ряду високого піднесення: варіант **и** вживається тільки після твердих приголосних фонем, варіант **і** — тільки після м'яких” [4:72].

В українській мові трапляється вимова твердих приголосних перед **і**, що етимологічно походить з **о**: [дім], [віз]. Але вона територіально, тобто діалектно, обмежена (у діалектах подибується й вимова м'яких приголосних перед **и**) **і**, отже, не стосується літературної мови або ж, виступаючи в межах літературної мови, знаходиться у відносинах вільного варіювання з вимовою м'якого приголосного перед **і**: [д'ім], [в'із], причому остання ситуація є незаперечно панівною, якщо не єдино нормативною. А якщо сто чоловік говорить по-українськи [д'ім] і один — [дім], з твердим [д] перед [і], то зрозуміло, що в цьому випадкові виступає м'яка фонему <д'>, яка може мати рідкісну форму вільного варіювання [д]. Тобто у випадках такої вимови тверде звучання [д] є вільним варіантом фонему <д'>, а не представником фонему <д>.

Обстоюючи погляд, що **и** та **і** є різні фонему, Н.І.Тоцька докладно розглянула це питання і навела на користь зазначеного погляду ряд аргументів [8:21- 22]. Зупинимось на цих аргументах.

1. У живому мовленні на початку слів на місці орфографічного **і** може звучати також **и**. Додамо, що не так давно могли й писати **и** на початку слова. Але ж *інший* - *иный*, *ірій* - *ирій*, тощо — то не різні слова, а одне слово! Смислорозрізнавальної функції **і** та **и** тут не виконують! Йдеться про вільне варіювання звуків, що якраз є доказом однофонемності (як ми вище вже в цьому пересвідчилися), а не різнофонемності. Адже, скажімо, вимова **у** за чи **ш**аза не доводить того, що губно-зубний **у** та губно-губний **\у** в українській мові — різні фонему. Навпаки, вона доводить, що **у** та **\у** - це одна фонему.

2. Наводиться “унікальний випадок вияву смислорозрізнавальної функції [и] та [і] на початку слова: *икати*, *икання* - *ікати*, *ікання*. Випадок дійсно унікальний. Але не у сенсі фонематичної розбіжності **и** та **і**. Наведені слова є лінгвістичними означеннями вимови. І за корінь таких означень береться певний нюанс вимови незалежно від його фонематичності. Пор. вираз *укати*, *укання*, який указує на вимову **у** замість **о** перед складом з наголошеним **і** чи **у**: [туб'і], [кужух]. Тобто, в слові *укати* корінь **у** зовсім не є фонемою <у>, а вказує на різновид фонему <о>. В цьому й унікальність даних утворень: їх корінь стоїть за межами співвідношення “фонему - не фонему”. Це, звичайно, відноситься й до слів *икати* - *ікати*, які зовсім не стосуються питання про те, є чи не є **и** та **і** різними фонему.

ФОНЕМА • РНОБЕМА

Не будемо докладніше розглядати інші аргументи Н.І.Тоцької, оскільки вони стали предметом повищого викладу або ж не дуже стосуються справи. Однак зазначимо, що обмеження мінімальних пар з напівм'якими приголосними типу *вил - віл, кинь - кінь* тільки позицією перед **и - і** та їх неможливість перед іншими голосними (наведені вище мінімальні пари для губних **в!**, **б!** - *реву - ревію* та ін. — надзвичайно рідкісні, а для інших рядів напівм'яких приголосних взагалі відсутні) не є доказом нефонематичності цих напівм'яких приголосних. Виходячи як із мовленнєвої практики, так і з суто теоретичних засад фонології, можна твердити, що прояв певної кореляції приголосних хоча б в одній з названих вище трьох основних позицій реалізації в українській мові опозиції твердих та м'яких (напівм'яких) приголосних робить цю кореляцію фонологічною, водночас звужуючи, звичайно, сферу вжитку відповідних фонем.

Конкретно кажучи, наявність мінімальних пар *кинь - кінь, кит - кіт, кис* (дієслово) - *кіс* (родовий множини іменника), які реалізуються лише в одній з трьох можливих позицій, доводить, що звуки **к** та **кі** є різними фонемами точнісінько так, як є різними фонемами звуки, скажімо, **л** та **ді**, представлені мінімальними парами в усіх трьох позиціях: *лис - ліс, лак - ляк, сіл* (родовий множини) - *сіль*. Не випадково говорилося про позицію перед **і** як про останній притулок м'якості (напівм'якості) приголосних.

Характерно, що й сама Н.І.Тоцька, розглянувши в іншому місці відповідні матеріали, визнає: "Протиставлення м'який - твердий притаманне українській мові органічно, тому потенціально сприймається палаталізація будь-якого приголосного. Ігнорувати ні запозичення, ні українські маловживані слова не можна, оскільки всі вони є реальними фактами сучасної української літературної мови. Напівпалаталізовані тут виконують розпізнавальну й конструктивну, а часом і диференційну функцію... Тому, зважаючи на їх унікальний характер на українському ґрунті або на іномовну привнесеність у запозичених словах, слід вважати відповідні одиниці фонемами периферійної підсистеми. Що ж до основної фонологічної системи української мови, то вони трактуються як алофони твердих фонем" [8:27].

Тут, власне, все прийнятне, окрім розрізнення аж двох фонологічних систем (чи підсистем) — основної та периферійної. Додамо, що, приміром, М.В.Панов в одній і тій же (літературній!) російській мові виділив аж чотири фонетичні підсистеми [6:14-15]. Чи варто? Мова — одна, і фонетичні її одиниці (йдеться про рівень звуків) складають одну фонетичну систему, фонологічні одиниці (рівень фонем) - одну фонологічну систему. І розділяти фонему мови на основні та периферійні, говорити про основну та периферійну підсистему чи, скажімо, підсистему службових слів (у М.В.Панова) — не варто.

Таким чином, маємо всі підстави висновувати, що як у парі *лис - ліс*, так й у парі *кис - кіс* і будь-якій іншій мінімальній парі слів, що на письмі розрізняються тільки літерами **и** та **і**, фонемне розрізнення здійснюється не звуками **и** та **і**, що є різновидами одної фонему, а попередніми приголосними, що є різними фонемами — недієзпою та дієзною (м'якою чи напівм'якою). Як було показано вище, **н** та **і** теж розрізняються тільки тим, що акустично перший звук є недієзпим, а другий — дієзним. Але ж таке розрізнення, будучи позиційним, зумовленим якістю попереднього приголосного, притаманне геть усім голосним фонемам української мови. І щоб з'ясувати, чому **н** та **і** більшістю мовознавців настійно вважаються різними фонемами, тоді як для **а** та **я** (у сенсі а з попередньою м'якістю) ніхто подібної думки не висуває, необхідна бодай коротка історична довідка.

А до наведеного зіставлення **ц - і** та **а - я** варто додати, що голосини **а** між м'якими приголосними (*сядь, ляля*) опиняється своїм початком і кінцем аж у передньому ряді високого піднесення [7:86], що добре видно на рентгенограмах та кіпорентгенограмах наголошеного звука **а** між твердими та між м'яки-

ми приголосними [7:58, рис.4, 87-89, рис.26]. Між тим **и** та **і** таких артикуляційних стрибків не знають, не виходячи під наголосом у будь-якій позиції з переднього ряду високого піднесення. Тобто артикуляційна (й акустична) відмінність між **и** та **і** незрівнянно менша, ніж між [а] та [а.].

Історію ж звуків **і** та **и** в короткому викладі можна подати так. Фонологічна система давньоруської (до X ст.) і так само давньоукраїнської (з XI ст.) мови була вокалічною, тобто близько третини фонем цих мов належали до голосних: у давньоруській мові було 14 голосних фонем, у давньоукраїнській

12. А приголосних фонем у зазначені часи було лише 25. І ознака “дієзність недієзність” у ті часи була притаманна як одна з провідних саме голосним. Скажімо, дієзні **і**, **ь**, **ѣ**, а протистояли недієзним **ы**, **ѡ**, **б**, **ж**. Приголосні ж, що не були м’якими з походження (як **ж’**, **ш’**, **ч**), набували дієзності виключно позиційно.

Фонологічна система сучасної української мови є консонантною: кількість приголосних фонем тут перевищує кількість голосних фонем майже в 9 разів. У процесі розвитку фонологічної системи фонемоутворююча функція ознаки “дієзність - недієзність” перейшла від голосних до приголосних. Останні досить послідовно розділились на дієзні (м’які) та недієзні (тверді), хоч ряд інших фонетичних процесів істотно деформував цю лінію розвитку. Серед голосних же фонем, протиставлені за дієзністю - недієзністю або позникали (як **ь** - **і** >, **ѣ** - **о**), або злилися в одну фонему, що виявилась у своєму основному вияві недієзною (як **іі** - **у**, **а** - **а**, **і** - **ы**). Але голосні фонем зберегли здатність набувати дієзності позиційної, зумовленої м’якістю попередньої приголосної фонем.

І оскільки в українській мові **і** та **ы** об’єдналися в одну фонему **и**, яка не могла з’являтися після дієзних приголосних, фонологічна система просто була змушена заповнити цю прогалину й одержати такий різновид цього звука, який стояв би після дієзних приголосних. І він з’явився, розвинувшись з **ѣ**, а також з **е** й **о** в нових закритих складах (зрідка і з давнього **і**). Можна висловити думку, що в українській мові перейшов саме в **і**, що **о** та **е** в нових закритих складах перейшли теж в **і** якраз завдяки зазначеній фонологічній потребі. І цей новий український звук **і** набув такого поширення, що відношення між **и** як основним виявом фонем та **і** як її різновидом змінилися на протилежні, хоч в усіх інших українських голосних фонемах основний вияв фонем є недієзним.

Як бачимо, історія поєднання звуків **и** та **і** в одну фонему є проявом закономірного розвитку української фонологічної системи. І заперечувати таке поєднання, визнавати звуки **и** та **і** різними фонемами вчених примушує: а) гетерогенність походження **и** та **і**, хоч цей фактор стосується історії, а змішувати діахронію та синхронію не слід — ця теза вже стала лінгвістичною аксіомою; б) традиція, інерція думки: вчені просто звикли (під впливом ЛФШ) до того, що **и** та **і** є різними фонемами. Обидві ці підстави кваліфікації **и** та **і** як різних фонем є неспроможними. Власне фонологічних же підстав для такої кваліфікації елементарно не існує. Звуки **ца** і є двома різновидами одної фонем.

1. Бровченко Т.А. Сравнительный анализ гласных украинского и английского языков//Уч.зап. 1-го МГПИИЯ. - М.,1954. - Т.8.
2. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - 4-е вид. - К.,1972. - 4.1.
3. Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова. - К.,1960.
4. Калнынь Л.Э. Корреляция твердых и мягких согласных фонем в украинском языке // Уч.зап. Пн-га славяноведения. - М.,1962. -Т.23.
5. Курс сучасної української літературної мови/За ред.Л.А.Булаховського. - К.,1951. - Т.1. (Автор фонетичних розділів - М.Ф.Наконечний).
6. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. - М.,1979.
7. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. -К.,1969.
8. Сучасна українська літературна мова/За ред. А.П.Грищенка. -К.,1993.
9. Українська мова/За ред. П.С.Дудька. - К.,1988. - Ч.1.